

भूमिका

नाटयछटेचा विचार करता दिवाकर जेव्हा नाटयछटा लिहू लागले तेव्हा त्यांच्या डोळ्यांसमोर ब्राउनिंगचे मोनोलोग्ज होते. मात्र दिवाकरांनी ब्राउनिंगचा फक्त घाटच उचलला आणि आपल्या स्वतःच्या संस्काराने परिपूर्ण नवे रूप दिले. अशा प्रकारे मराठी वाङ्मयात नाटयछटा लिहून एका नाविण्यपूर्ण अशा वाङ्मय प्रकाराची भर घातली.

अशा नाविण्यपूर्ण असणा-या नाटयछटा या वाङ्मयप्रकाराची परंपरा फार प्राचीन आहे. भारतातील प्राचीन नाटयातील भाणाच्या रूपाने ही परंपरा आपल्याला पाहावयास मिळते आणि हे 'भाण' १३ व्या शतकापासून १८ व्या शतकापर्यंत भारतात दक्षिणेकडे लिहिले गेल्याचे उल्लेख सापडतात. म्हणजे ही परंपरा ५०० वर्षांची आहे परंतु या भाणांचा उल्लेख 'नाटयशास्त्र' दशरूप प्रकार म्हणून आलेला आहे. आणि नाटयशास्त्राचा विचार करता ही परंपरा तब्बल दोन हजार वर्षांची आहे. एवढी प्रदीर्घ परंपरा भाणांच्या पर्यायाने नाटयछटेच्या मागे असल्याचे आढळते.

अशी प्रदीर्घ परंपरा असलेला परंतु काहीसा आत्तापर्यंत उपेक्षित राहिलेला हा नाटयछटा वाङ्मय प्रकार याचा अभ्यास करून तो प्रकाशात आणणे मला इष्ट वाटले म्हणून मी दिवाकरांच्या या ५१ नाटयछटेचा एम्.फिल्. साठी अभ्यास करण्याचे ठरविले.

नाटयानुकूल मनोवृत्तीचे दिवाकर हे नाटयछटेचे अग्रदूत आहेत. अशा या नाटयछटा आपल्या स्वतंत्र व तेजस्वी वैशिष्ट्यांनी झळकू लागून त्यांनी रसिकमने आकृष्ट केली. हे समजून घेऊन, त्याचे प्रबोधन व्हावे आणि यादृष्टीने त्याचा दस्तऐवज विद्यापीठात असावा, एम्. फिल्. पदवीच्या निमित्ताने हे काम होईल असे वाटल्याने हे काम करायचे ठरविले.

भांडेवाडी (खटाव)

कु. हिरा कदम

दिनांक :

प्रकरण पहिले

दिवाकरांचे चरित्र - चित्रण

दिवाकर उर्फ शंकर काशीनाथ गर्गे यांचे मूळ आडनांव नगरकर असे होते. त्यांचे आजोबा बलवंत नागेश नगरकर हे मामलेदार होते. ते १८७९ मध्ये अहमदनगरहून पुण्यात स्थायीक होण्याच्या हेतूने आले व शनिवार पेठेत मारुतीच्या मंदिरजवळ नदीकाठी त्यांनी एक दुमजली वाडा खरेदी केला. तेव्हापासून त्यांना नगरकर ऐवजी दिवाकर या आडनावाने सर्वजण संबोधू लागले.

दिवाकरांचे वडिल गोविंदराव हे प्रथम राजेवाडी येथे रेल्वेमध्ये स्टेशनमास्तर म्हणून नोकरीला होते. परंतु एका रेल्वे अपघाताच्या प्रकरणात त्यांच्यावर आठ आल्याने त्यांनी अकालीच नोकरी सोडून, पुण्याला येऊन स्थायीक झाले. नंतर त्यांनी काही दिवस पुण्यात रामनाशयणाच्या कापडाच्या गिरणीत नोकरी केली. यातून निवृत्त झाल्यावर त्यांनी कोणताच व्यवसाय केला नाही.

गोविंदरावांना एकूण सात आपत्ये होती. पैकी वामन, शंकर, गणेश, हरी, कृष्णा हे पाच मुलगे व आउत्ताई व बबुताई या दोन मुली होय.

मोठा मुलगा वामन हा क्रिकेटचा शौकीन होता. १९१० साली नूतन मराठी विद्यालय विरुद्ध न्यु इंग्लिश स्कूल यांच्यामध्ये झालेल्या क्रिकेट सामन्याच्या वेळी वामनरावांना छातीत जोरात बॉल लागल्याचे निमित्त होऊन अपघाती मृत्यू झाला. दुसरा मुलगा शंकर आडीत वर्षाचा होताच त्याला आजीच्या मांडीवर दत्तक म्हणून गोविंदरावांनी दिले. तेव्हापासून त्यांचे नाव बदलून आजोळचे नाव लागले. आजोळचे आडनांव गर्गे होते त्यामुळे दिवाकरांचे नाव बदलून शंकर काशीनाथ गर्गे असे झाले मात्र जेव्हा लेखक म्हणून लिहिले, तेव्हा दिवाकर हेच नाव टोपण नावाप्रमाणे वापरले.

गोविंदरावांचा तिसरा मुलगा गणेश हा फोरमन तर चौथा मुलगा हरीभाऊ हा कंपॉझिटर म्हणून आर्यभूषण छापरान्यात काम करीत असे. या दोघा भावांची मिळकत तशी फारच बेताची होती. धाकटा विष्णू यांच्याविषयी दिवाकरांनी खूप स्वप्न पाहिली होती परंतु व्यर्थ! विष्णूने तरी शिकावे. चांगल्या पगाराची नोकरी करावी. आणि कुटुंबाच्या आयुष्याला पुरून उरलेल्या दारिद्र्याचा नायनाट करावा असे दिवाकरांना मनोमन वाटत होते. परंतु दिवाकर दिवंगत झाले त्यावेळी विष्णू कसा - बसा नॉन-मॅट्रिक होऊन स.प.कॉलेजच्या ग्रंथालयात कारकून म्हणून नोकरीला लागला होता. गोविंदरावांच्या दोन मुली त्यावेळच्या काळाच्या रितीरिवाजाप्रमाणे, परंपरेनुसार लहानवयातच लग्न होऊन सासरी गेल्या होत्या. दिवाकरांच्या हायातीत आजी, आई-वडील, भावंडे व त्यांची विस्तारलेली कुटुंबे एकत्रच राहात होती. दिवाकरांच्या नंतर या कुटुंबाची फारच वाताहत झाली.

दिवाकरांचे दत्तक वडिल काशीनाथ पंत हे बरेच वर्षे वडोदा संस्थानात स्थायिक झाले होते. तिथे ते राजवैद्याचा व्यवसाय करीत असत. ते विलासीवृत्तीचे होते. आपली इस्टेट या विलासीवृत्तीच्या पायात ब-याचदा त्यांनी गडाणही टाकली होती व त्यासाठी कोर्टकचे-या करण्यात पुष्कळ पैसा खर्च केला होता. अशा त-हेने आपल्या हायातीतच पैसा व प्रतिष्ठा त्यांनी धुळीला मिळविली होती. पुढे काशीनाथपंतांच्या मृत्यूनंतर दिवाकरांच्या आजीने दिवाकरांना, वंशाला दिवा असावा म्हणून दत्तक घेतले आणि दिवाकर लहान असल्यामुळे त्या स्वतः आपल्या मुलीच्या घरी कायमच्या वास्तव्यासाठी येऊन राहिल्या. त्या वयाची नव्वदी ओलांडल्यानंतर १९१९ मध्ये पुण्यात दिवाकरांच्या वाड्यातच दिवंगत झाल्या.

दिवाकरांचे आजोबा हे चैनी, विलासी जीवन जगणारे शिवाय लोकचर्चेचा विषय झालेले चारिज्य असल्यामुळे दिवाकरांना आजोळ व आजोळच्या मंडळीबद्दल प्रेम वाटण्यापेक्षा तिरस्कारच वाटत होता. दिवाकरांच्या लहानपणी त्यांच्या घरात आजोळबद्दल फारसे चांगले बोलले जात नव्हते. 'हा वंश निर्वंश होणार आहे, या घराला तसा शाप आहे.' हे उमलत्या वयातच

त्यांना घरातल्या व्यक्तींच्या बोलण्यातून कळले होते. योगायोगाने हा शाप पुढे दिवाकरांच्या बाबतीत खरा ही ठरली आहे. त्यांच्या टोळ्यादेखत त्यांची पत्नी व लहान दोन मुलेही वारली व त्यांच्या स्वतःच्या निधनानंतर मागे राहिलेली मुलगीही घटसर्प होऊन दिवंगत झाली. आशा पध्दतीने नियतीही त्यांच्याशी कूरपणाने खेळ खेळली.

दिवाकरांचे वडिल गोविंदराव हे मिरजेस नोकरीला होते. त्यामुळे त्यांची बालपणातील पहिली दोन वर्षे मिरजेत गेली. बाकी उरलेले सर्व आयुष्य पुण्यात शनिवार पेठेतील वाड्यातच गेले. त्यामुळे पुण्यातील घराजवळील नूतन मराठी विद्यालयातूनच स्कूल फायनली परिक्षा उत्तीर्ण झाले व पुढे त्याच शाळेत नोकरीही केली. दिवाकरांच्या वडिलांना गोविंदरावांना नाटके पाहाण्याचे फार वेड होते. ते नेहमी नाटके पाहात असत. सहाजिकच दिवाकर लहान असल्यामुळे त्यांचे वडिल त्यांना नाटके पाहाण्यासाठी बरोबर नेत असत. त्यामुळे दिवाकरांच्या मनावर लहान वयातच नाटकाचा ठसा कोरला गेला. पुढे हेच 'नाटक' दिवाकरांच्या व्यक्तिगत भाव-भावनांचा एक अविभाज्य भाग बनले होते. गोविंदरावांचे नाटकाचे वेड हे परिस्थिती सापेक्ष होते आर्थिक परिस्थिती तशी बेताचीत होती. त्यामुळे त्यांचे हे नाटक वेड काहीसे अव्यवस्थित म्हणावे असे होते. त्याचा परिणाम की काय, दिवाकरांचे आपल्या वडिलांशी सतरा-आठराव्या वर्षापासून संबंध बिनसलेलेच राहिले. ते इतके की, पुढे पुढे तर ते एकमेकांशी बोलतही नव्हते. इतकेच काय पण गोविंदराव दिवाकरांना भिडूनच होते.

ज्या घराचा कधीही वंश वाढणार नाही अशा शापमय घरात आपले मूल दत्तक घावे ही कल्पनाच मुळी दिवाकरांच्या संवेदनशील मनाला पटत नव्हती. कदाचित त्यामुळेही दिवाकरांचे त्यांच्या वडिलांशी बिनसले असावे. यासंदर्भात त्यांनी आपल्या जवळच्या मित्रांजवळ काढलेले उद्गार मोठे बोलके आहेत. 'मी इतका नकोसा झालो होतो तर त्यांनी मला पांजरपोळात सोडायचे होते. ह्या व इतर अनेक कारणाने दिवाकर आपल्या वैयक्तिक सुखदुःखात्मक

घटनांबद्दल आपल्या लेखनात मूकच आहेत. गोविंदारावांचा विचार करता केवळ ते स्वार्थी होते इस्टेटीचा हत्यास होता म्हणून काय त्यांनी आपल्या मुलाला दत्तक दिले नसावे; कारण दत्तक घरापासून मिळणारे उत्पन्न पाहाता तसे ते फारच थोडे होते. तरीही त्यांनी कर्तव्यपरायणबुद्धीने आपल्या सासूबाईचा दिवंगत होईतोपर्यंत सांभाळ केला. या परिस्थितीवर विनोद करताना दिवाकर म्हणतात 'लोक श्रीमंत होण्यासाठी दत्तक जातात, पण मी गरीब होण्यासाठी दत्तक गेलो.'

“अमुचा पेला दुःखाचा | डोळे मिटुनी प्यायचा

पिता तळाशी गाळ दिसे | त्या अनुभव हे नाव असे।”

ही मराठीतल्या आधुनिक कविकुलगुरुंची उवती सार्थ करण्याइतके दिवाकरांचे जीवन कारुण्याने व्यापलेले होते. याचा प्रत्यय आपल्याला पदोपदी येतो.

दिवाकरांचा एकूण व्यक्तिमत्त्वदृष्ट्या विचार करता ते दिसाचला सर्वसामान्य माणसासारखेच होते. इतर पुरुषांसारखे उंच नसून काहीसे बुटकेच होते. सडपातळ बांध्याचे, काळे, परंतु चारचौघात सामावून जाणारे असे व्यक्तित्व होते. अंगात थोतर शर्ट त्यावर कोट आणि डोक्यावर टोपी असा पोषाख नेहमी असे. शिवाय तो खूपच स्वच्छ आणि टापटीपीत असे. दिवाकरांच्या तोंडावर देवीचे वण होते. शिवाय जन्मापासून डोळे अंधू असल्यामुळे तरुण वयातच त्यांना डोक्यावर चोष्मा लावावा लागला. डोक्यामुळे ते तसे शारीरिकदृष्ट्या कमकुवतच होते. तरीही वाचनाचे वेड त्यांनी अव्याहतपणे जोपासले होते.

“दिवाकर स्वाभिमानी होते. हा स्वाभिमान त्यांच्या खाजगी व लौकिक जीवनांतून किंबहुना त्यांच्या लेखनातूनही प्रतीत होताना आपल्याला दिसतो. 'मी नुसता शिक्षक म्हणून मरणार नाही' हे त्यांनी काढलेले उद्गार हयातीनंतर किती सार्थ झालेले आहेत हे आपणास आज दिसून येते. त्यांच्या इतके उत्कट व तितकेच अर्थपूर्ण लेखन त्यांच्यानंतर ववचितच कोणी लिहू शकले. परंतु त्यांच्या संप्रदायाचे अनुकरण करणे अत्यंत कठीण असेच आहे. तीव्र कल्पना, उत्कट भावना व गाढे वाचन ही सामुग्री ज्याच्याजवळ असेल व

ज्याला आपल्या व दुस-यांच्या भावनेशी उत्तम त-हेने समरस होता तेत असेल त्यालाच दिवाकरांचा सांप्रदाय पुढे वालविता येईल.” १

दिवाकर स्वभावाने अबोल, भिडस्त, संयमशील होते त्याचप्रमाणे परिस्थितीमुळे त्यांचा स्वभाव काहीसा चिडखोर व तापट असा बनला होता. ते फारसे कुणात मिसळत नसत. आपली सुखदुःखे, आशा-निराशा, संताप, घृणा अशा अनेक भावना आणि विचार व्यक्त करण्यासाठी वाचन आणि लेखन याचा त्यांनी उपयोग करून घेतला, एखाद्या गोष्टीचा ध्यास लागला की, तो पूर्ण होईपर्यंत दिवाकरांना चैन पडत नसे.

भालचंद्र नीलकंठ सहस्त्रबुध्दे ऊर्फ बाळू सहस्त्रबुध्दे या दिवाकरांच्या बालमित्राने ज्योत्स्ना मासिकात नमूद केले आहे की “एका प्लेगच्या सुटीत सन १९०२ साली, सतत ३/४ महिने दररोज तीन-चार तास पोहणे व बाकीचा सर्व वेळ किकेट यात घालवून मी जो पुण्यात परत आलो तो गर्गे यांचे मोडी अक्षराचे गठ्ठे पाहून मी थक्क झालो !

एकंदर बाड वर्तमानपत्रांच्या १०/१५ वर्षांच्या फायलीएवढे मोठे दिसले (त्यावेळी दैनिक वृत्तपत्रे आम्हांस फारशी माहिती नव्हती) उलगडा विचारता ‘तुला सांगितल्याप्रमाणे सुटीतील सर्व दिवस नियमाने चार-पाच तास मोडी अक्षरे घटवीत होते’. असा जबाब मिळाला. शेक्सपीअरच्या दीर्घ व्यासंगाची व गर्गे यांनी त्यासंबंधी घेतलेल्या पराकाष्ठेच्या श्रमाची प्रथम चुणूक मला गर्गे यांच्या विद्याश्रमात दिसते..... ‘साधारण गरिबी असूनही गर्गे यांच्या खोलीत प्रथमपासून फार टापटीप दिसे. बालवयातच रिळांचा पुलीसारख उपयोग करून रिडव्यांचे पडदे खालीवर करण्याची त्यांनी योजना केली होती. खोली तीच पण गर्गे जसजसा मोठा प्रगल्भ होत गेला तसतशी निदान पहिली पाच दहा वर्षे त्यांच्या खोलीत सारखी सुधारणा होत गेली. खोलीतील प्रत्येक वस्तू अगदी टापटिपीने मांडलली असे व कोणीही यत्किंचितही हालवाहलव केल्यास त्यास राग येई. प्रथम प्रथम तर ‘माझे आई मी तुझ्या पाया पडतो पण माझ्या

खोलीत विनाकरण मला त्रास देण्याच्या हेतूने धिंगाणा घालू नको, असे गर्गे म्हणत असल्याची सर्व मित्रास जाणीव आहे.” 2

दिवाकरांचे शिक्षण स्कूल फायनलपर्यंत झाले होते शाळेत असताना गणित हा त्यांचा नावडता विषय होता या विषयात, फायनला असताना नापासही झाले होते परंतु 'गोखले - अंकगणिताचे' पुस्तक तोंडपाठ करून ते उत्तीर्ण झाले. शिवाय नोकरीसाठी आवश्यक असणारी एस्.टी.सी. ची परिक्षाही दिली. खरे तर दिवाकरांना पदवीपर्यंतचे शिक्षण घेता आले असते परंतु तसा प्रयत्न त्यांनी केलेला दिसत नाही.

१९०८ साली स्कूल फायनलची परिक्षा पास झाल्यानंतर त्यांना वयाच्या २१ व्या वर्षी पुण्यात असिस्टंट सुपरिटेण्डेंट ऑफ पोलिस या ऑफीसमध्ये दरमहा १५ रुपये पगारावर नोकरी लागली. खरे तर ही नोकरी सरकारी असूनही पिवळ्या कागदावरचे शब्द डोळ्याच्या अधूपणामुळे नीट वाचता येत नसल्यामुळे, अंधत्व किंवा गरिबी यापैकी कोणते तरी एक स्थिकारणे अपरिहार्य असल्यामुळे दिवाकरांनी अंधत्व स्वीकारून नोकरीचा राजीनामा दिला.

दुस-या जागतिक महायुद्धाच्या सुमारास दिवाकरांनी महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या डिस्पेन्ड वलासेस मिशन या प्राथमरी स्कूलमध्ये प्राथमिक शिक्षक म्हणून काम सुरु केले. यामध्ये ते काहीकाळ रमल्याचे दिसते. इथल्या शाळेत शिकणा-या मुलांसाठी त्यांनी एक नाटुकले लिहिल्याचे आपल्या रोजनिशीत नमूद करून ठेवले आहे. या शाळेत दिवाकरांनी १५ रुपये पगारावर प्रथम नोकरी केली. या १५ रुपयाचे जेव्हा १७ रुपये झाले तेव्हा, पंधराचे सतरा दिसायला ४ ऑक्टोबर १९०९ पासून जानेवारी १९१४ अखेर इतका काळ जावा लागला. नशिब मोठे शिकंदर दिसते आहे. असे थंडपणाने लिहिले आहे. पुढे याच शाळेत १९१५ साली दिवाकर असिस्टंट हेडमास्तर झाले आणि १७ चे २० रुपये पगार झाला. यावेळी काहीसे उपरोधिकपणे 'हा अत्यंत सुखाचा दिवस दाखविल्याबद्दल परमेश्वराचे जितके ऋणी असावी तितके थोडेच आहे'. असे म्हणतात. या शाळेत पुढे हेडमास्तरही झाले. परंतु काही दिवसात साडे

आवकराची, सव्या अकरा वेळ केल्याने व्यवस्थापकाशी वाचावाची होऊन त्यांनी या नोकरीचा राजीनामा ऐन महायुद्धाच्या तोंडावर देऊन टाकला. यानंतर दत्तो वामन पोतदार या वर्गमित्राच्या सहकार्याने दिवाकरांची नेमणूक इंग्रजी पहिलीच्या 'जी' व 'एच्' तुकड्यांना मराठी, गणित व इतिहास हे विषय शिकवणारे शिक्षक म्हणून झाली. परंतु ही नोकरी करारपध्दतीतून झाली होती. नाइलाजाने दिवाकरांनी या तीन वर्षांच्या करारावर सही केली होती. मात्र दिवाकरांनी या शाळेत उत्तम शिक्षक म्हणून लौकिक मिळविला असल्याने इथे त्यांना पगारही चांगला मिळत होता. 'दरमहा पगार रुपये ५० प्रमाणे आज रोजी मिळाला शिवाय वर ६० रु. बक्षिसादाखल मिळाले. म्हणजे एकूण ११० रु मिळाले. पैकी ५० रु शाळेस देणगी म्हणून परत केले असे शाळेकडून झालेल्या स्वकौतुकाबद्दल दिवाकरांनी रोजनिशीत लिहिले आहे.

पुणे आणि पुणेकरांबद्दल दिवाकरांना विशेष आत्मीयता वाटत होती. ते आपल्या लेखनात पुण्याचा उल्लेख 'आपले पुणे' असा करतात. शिवाय आपल्या एका पत्रात 'पुणे' ही आपली इस्टेट आहे असाही गंमतीने उल्लेख केला आहे. दिवाकर लहानपणापासून अगदी दिवंगत होईपर्यंत पुणे सोडून फारसे कुठे गेले नव्हते. त्यामुळे पुण्याबद्दल सहाजिकच त्यांना फार अभिमान वाटत असे पुण्याशिवाय ते फक्त एकदा सांगली-मिरजेला व एकदा मुंबई-कार्ल्याला गेल्याचा उल्लेख त्यांनी आपल्या रोजनिशीत केला आहे. अशा त-हेने ते पुणे सोडून कधी बाहेर न गेल्यामुळेच त्यांना पुण्याबद्दल इतके आकर्षण, प्रेम वाटत असावे.

दिवाकरांचा विवाह २४ जून १९१० रोजी कोल्हापूर येथील श्री विष्णू नरसिंह पाठक यांच्या सखू नावाच्या कन्येशी झाला. तेव्हा दिवाकरांचे वय २१ वर्षांचे होते व त्यांच्या पत्नी पंधरा-सोळा वर्षांच्या होत्या. सखूबाई नाकीडोळी नीटस, सावळ्या वर्णाची, प्रेमळ स्वभावाची आणि शांत वृत्तीची अशी असावी. सासरी आल्यावर तिचे नाव बदलून राधा असे ठेवले होते. दिवाकरांना उण्यापु-या सात वर्षांच्या लाभलेल्या संसारिक जीवनात एकूण चार

आपत्ये झाली. पहिली मुलगी गंगू त्यानंतर रामचंद्र , गोदावरी आणि चौथ्या बाळंतपणात मूल आणि पत्नी दोघेही एकाच दिवशी दगावली. वयाच्या पाचव्या वर्षी गंगूचे निधन प्लेगने झाले आणि पत्नीच्या निधनानंतर पाच वर्षाने त्यांचा मुलगा रामू हा ही क्षयाच्या विकाराने दिवंगत झाला. दिवाकरांच्या दुदैवी आयुष्यातील एक मोठे सुदैव म्हणजे, त्यांच्या मृत्यूनंतर एक वर्षाने गोदावरी घटसर्पाने दिवंगत झाली. याच गोदावरी वददल मित्रमंडळीत बोलत असताना दिवाकर सांगत असत की, मी गोदावरीला मॅट्रीक पर्यंत शिकवून मगच तिच्या लग्नाचा विचार करेन. परंतु हे स्वप्न पूर्ण होऊ न देताच काळाने त्यांच्यावर झडप घातली.

दिवाकरांची बायको वारली तेंव्हा त्यांना आपले आर्थे आयुष्य कमी झाल्याची जाणीव झाली म्हणूनच यासंदर्भात रोजनिशीत ते लिहितात की 'आमची फुटकी मडकी अधिकच तडकत चालली आहेत'.

दिवाकरांच्या एकूण परिस्थितीची जाणीव लहानग्यांनाही किती होती हे त्यांचा मुलगा रामू याने आपल्या बहिणीजवळ काढलेल्या उद्गारातून "आपल्या गरीबाना कुठली आली आहे गाडी!" यातून लक्षात येते.

संसाराचा गाडा ओढता ओढता त्यातूनही सवड काढून दिवाकर पुस्तके खरेदी करित असत. त्यांनी आपल्या अल्पआयुष्यातील क्षण न क्षण कारणी लावला. त्यांचे वाचन चौफेर होते. पाश्चिमात्य वाङ्मयाचे वाचन आणि अध्ययन विपुल प्रमाणात केले. १९१० सालापासून दिवाकरांनी फर्ग्युसन कॉलेजमधील इंग्रजीचे व्यासंगी प्रो. वासुदेव बळवंत पटवर्धन यांच्यावर पाश्चिमात्यांचे वाङ्मय अभ्यासले. प्रथम त्यांनी शेली, बायरन, वर्डस्वर्थ इत्यादी कवींच्या काव्याचा अभ्यास केला. तसेच मराठीतील आधुनिक कविकुलगुरु केशवसुत यांच्या कवितांचेही वाचन केले. केशवसुतांची 'सतारी चे बोल' ही कविता वाचत असताना आपण व कवी कसे एकरूप झालो होतो हे दिवाकर रोजनिशीत भारावून जाऊन सांगताना दिसतात.

‘हृदयी भरल्या होत्या खंती’

हया ओळी वाचताना दिवाकरांना कवी व आपण समदुःखी आहोत हे प्रकर्षाने जाणवते. एकंदरीत दिवाकरांना केशवसुत व त्यांचे एकूण साहित्य याविषयी जबरदस्त आकर्षण व आदर वाटत होता.

यानंतर दिवाकरांनी शेक्सपीअर, ब्राडनिंग यांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास केला. वयाच्या आकराच्या बाराव्या वर्षापासून त्यांना आपल्या वडिलांच्यामुळे नाटके पाहावयास मिळाली. तेंव्हापासून त्यांना सारखे वाढू लागले होते की, शेक्सपीअर एकदा तरी मुळातून जरी नाही तरी मराठीतून शक्य तितका वाचून काढावा आणि इंग्रजी दुसरी-तिसरीत असताना त्यांनी तो वाचूनही काढला. त्यांना नेहमी वाटे की, “हरिभाऊ आपटे हे केवळ मॅट्रिक असून त्यांना जर शेक्सपीअर समजतो, तर प्रयत्न केल्यास आपल्यासही ते का जमू नये?” आणि ते आढान स्वीकारून दिवाकरांनी तडीसही नेहले. नंतर त्यांनी पि. वासुदेवराव पटवर्धन यांच्या घरी ब्राडनिंगही वाचला हे वाचन झाल्यावर दिवाकरांना ‘वाचन चांगले पोटभर झाले आहे’. हे जाणवले. याच ब्राडनिंगच्या नाटयात्मक एक भाषितामुळे दिवाकरांना नाटयछटा निहिण्याची प्रेरणा मिळाली.

या वाचनानंतर टॉलस्टॉय, इब्सेन, गॉल्झवर्दी, माटरलिक, हाउप्टमान यासारख्या युरोपियन लेखकांच्या वाङ्मयाचे वाचन-मनन त्यांनी केले. अशाप्रकारे दिवाकरांनी चौफेर वाचन केल्याचे आपल्या लक्षात येते. प्रयत्नाने आणि वाचनाने त्यांनी आपली शैली कसदार बनविली होती.

याशिवाय गडकरी, बालकवी, मर्ढेकर, माधवराव पटवर्धन, वि.द. घाटे, अनंत काणेकर, पु.य. देशपांडे, आ.रा.देशपांडे, श्री. वि. वर्तक, के.ना.काळे, प्र.के.अत्रे यासारख्या उदयोन्मुख मंडळीत तर ते वरचेवर वाचत होते.

दिवाकरांना वाचनाप्रमाणेच कागदीपण टिकाऊ मनोरे तयार करण्याचा छंद होता. या छंदाविषयी बाळू सहस्त्रबुध्दे यांनी लिहिलेले आहे -

“अतिशय मेहनत घेऊन व बारकावा पाहून तीन-चार वर्षे गर्गे याने बरेच कागदीपण टिकाऊ मनोरे तयार केले. स्टेशन, केबिनरूमस, सिग्नल्स वगैरेची इतकी उत्कृष्ट असे की, लीली पुढीसून होऊन गर्गे यांच्या छोट्या आगगाडीतून प्रवास करावा असेच प्रेक्षकांना वाटावे’ विशेष कधी फारशी कोणाची स्तुती न करणारे माझे वटिल यांनी गर्गांची पाठ शोपटून शाबासकी दिली की, त्यास सर्व श्रमांचे सार्थक झाल्याचा आनंद होई”. ३

दिवाकरांच्या वाचनाचा वैशिष्टपूर्ण परिणाम त्यांच्या लेखनावर झालेला दिसतो. ब्राडनिंगच्या मोनोलॉग्स वरून त्यांना नाटयप्रसंग सुचले असले तरी अशा नाटयछटा प्रसंगातून मध्यमवर्गीय जीवनांशी निगडीत असा आशय व्यवत झालेला आहे. याशिवाय निपात्री संवाद, ‘मी माझ्याशी’ ही आत्मसंवाद मालिका ‘एकांकिका’, ‘नाटके’, ‘कथा’, ‘ललित गद्य’, ‘केशवसूत संशोधन’ ‘रोजनिशी’, ‘पत्रव्यवहार’ या वाङ्मय प्रकारांतून लेखन केले. त्याचा सविस्तर उल्लेख मागे जोडण्यात आलेल्या परिशिष्टात केला आहे.

या काळात मराठी लेखकांची स्थिती फारच वलेशदारी होती म्हणून दत्तो वामन पोतदार यांनी ज्योत्स्ना मासिकाच्या लेखात म्हटले आहे की, “मोबदल्याशिवाय आपले लिखाण कोठे घावयाचे नाही असा दिवाकर यांचा निर्धार होता. ‘केसरीत’ श्री. केळकरांनी त्यांच्या नाटयछटा प्रसिध्द करून त्यास उत्तेजन दिले इतकेच नाही तर त्यास १० नाटयछटास ७ रु मोबदला दिला. ‘मनोरंजन’ मध्ये दिवाकरांचे ‘कारकून’ छापले त्याबद्दल निदान २० रु. मिळावेत अशी दिवाकरांची अपेक्षा होती. बरीच घासाघीस झाली १५ रु. ठरले व अखेर १० रु. च हाती आले.

तात्पर्य, मोबदला तरी मिळाला एवढेच समाधान.”४

अशा प्रकारे दिवाकरांच्या दैनिय परिस्थितीची जाणीव रावरून झाल्याशिवाय राहात नाही.

दिवाकरांचे आगुण्याच्या शेवटपर्यंत साहित्यावरचे प्रेम अवाधित राहिले. लौकिकातल्या संघर्षमय जीवनाचा आस्वाद घेता-घेताच श्रेष्ठ साहित्याची

निर्मिती केली. दिवाकर, खांडेकर आणि शिरवाडकर या तिन्हीही गुणी माणसांना दत्तक जावे लागले. या तिघांनाही एकाकी अवस्थेत आयुष्यातील शेवटचा कालावधी घालवावा लागला. कौटुंबिक जीवनात आयुष्याची ध्येयं ठरवून घेवून वाटचाल केली. म्हणून तर दिवाकरांच्या नाटयछटा खांडेकरांची ययाती आणि शिरवाडकरांचा नटसम्राट यासारख्या कलाकृती चिरंतन राहिल्या.

या तिघांनाही दत्तक गेल्यामुळे, गुणी असूनही मानवी स्वभावातली विकृती सोसावी लागली हा दैवदुर्विलास आहे.

१ ऑक्टोबर १९३१ मध्ये, दिवाकरांना न्यूमोनिया झाला; म्हणून निमित्त होऊन त्यातच ते हे जग सोडून गेले. त्यांच्याच शब्दांत 'पंत मेले राव चढले'. हे तर खरेच पण या मृत्यूबद्दल मराठी मनाला ना खंत ना खेद अशीच अवस्था होती. या उपेक्षिताच्या अंतरंगात या लघुप्रबंधाच्या निमित्ताने पुढील प्रकरणात प्रवेश करूंगा.

संदर्भ ग्रंथ सूची

अ.न.	पुस्तकाचे नांव	लेखक
१.	समग्र दिवाकर	सरोजिनी वैद्य पहिली आवृत्ती १९९६.
२.	कै. शंकर काशीनाथ गर्गे ऊर्फ नाटयछटाकार दिवाकर	श्री. भालचंद्र निलकंठ सहस्रत्रयुधे ज्योत्स्ना - ऑक्टोबर १९३७ पृष्ठ ३९०.
३.	नाटयछटाकार दिवाकराचे स्वभावदर्शन	गिरीश प्रो. शंकर केशव कानेटकर ज्योत्स्ना -ऑक्टोबर १९३७ पृष्ठ ४१२ ते ४१५
४.	दिवाकर रोजनिशीच्या आधारे चार दोन पानांत दिवाकर	प्रो. दत्तो वामन पोतदार ज्योत्स्ना-ऑक्टोबर १९३७ पृष्ठ ४५९ ते ४६२